

כיבושיו של ירבעם בן יואש

מחבר: פרופ' אברהם גרוסמן

מלכים ב, פרק יד

מתוך: הוראת פרקים נבחרים בנביאים ראשונים,
בהוצאת האגף לתוכניות לימודים

במלכים ב, מסופר על כיבושיו של ירבעם בן יואש:

מלכים ב, יד, כה:

"הוא השיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד ים הערבה כדבר ה' אלהי ישראל אשר דבר ביד עבדו יונה בן אמתי הנביא אשר מגת החפר".

פסוק אחד בלבד (למעשה, מחצית הפסוק!) הוקדש לכיבושים כה נרחבים, שהחזירו את גבולות ישראל למצבם בימי הזוהר של ממלכת דוד ושלמה, ואף עלו עליהם. ניצחונותיו המזהירים של ירבעם בן יואש נרמזים במקום נוסף בפרק זה: "וגבורתו אשר נלחם ואשר השיב את דמשק ואת חמת ליהודה וישראל" (פס' כח). ניצחונות מפוארים אלה התרחשו זמן קצר באופן יחסי אחרי המפלות הנוראות שספגה ממלכת ישראל מידי הארמים בימי חזאל ובנו הדד. על מצבה הנואש של ממלכת ישראל מסופר במקומות שונים בספר מלכים. ב"דרך הציור" מסופר בפרק יג, פס' ז: "כי לא השאיר (=חזאל) ליהואחז עם כי אם חמשים פרשים ועשרה רכב ועשרת אלפים רגלי כי אבדם מלך ארם וישמע כעפר לדש".

לא זו בלבד, על מכות נוראות אלה נתבשר חזאל מראש על-ידי הנביא אלישע אשר בא לדמשק בשליחות מיוחדת למשוח אותו למלך על ארם (שם, ח, יב). הן תוארו באופן כללי גם במקומות נוספים:

"בימים ההם החל ה' לקצות בישראל ויקם חזאל בכל גבול ישראל מן הירדן מזרח השמש את כל ארץ הגלעד הגדי והראובני והמנשי מערער אשר על נחל ארנן והגלעד והבשן" (שם, י, לב-לג).

על האכזריות הקשה של חזאל במלחמותיו אלה נשתמר רמז בספר עמוס: "על דושם בחרצות הברזל את הגלעד" (א, ג). די בכל אלה ללמדנו עד כמה נוראות היו המפלות שספגה ממלכת ישראל. אף עד

שערי ירושלים הגיע חזאל (מלכים ב, יב, יח). הזמן המשוער של כיבושיו הוא בין השנים 815-810 לפה"ס.

המכות באו כעונש על חטאי ישראל, ובמיוחד על דבקותם בפולחן הבעל, כפי שהדבר מפורש במקומות שונים באותם כתובים.

השינוי הדרמטי, הכאת הארמים והבסתם המוחלטת, התחוללו תוך זמן קצר. כבר בימי המלך יואש, אביו של ירבעם, חל שיפור מה, ולפי הנרמז בפרק יג, פס' ד, באה ראשית הישועה בסוף ימיו של יהואחז:

"ויחל יהואחז את פני ה' וישמע אליו ה' כי ראה את לחץ ישראל
כי לחץ אתם מלך ארם".

שיאם של הניצחונות בימי ירבעם בן יואש הוא סביב שנת 770 לפה"ס.

שתי בעיות עיקריות קיימות בדיון בנושא זה:

א. מהו הרקע ההיסטורי לשינוי הדרמטי לכיבושיו הגדולים של ירבעם זמן קצר לאחר שעמדה ממלכת ישראל על סף חורבן?

ב. במה זכה ירבעם בן יואש וישראל עמו לתשועה כה גדולה ולהרחבת גבולות ממלכת ישראל אף מעבר למה שזכה להן דוד המלך, זאת בשעה שהוא מתואר כמלך אשר עשה הרע בעיני ה' (יד, כד).

רמז לתשועה מיוחדת יש בכתובים עצמם, ואף המניע נכלל בתוכם. כאמור, בפרק יג, פסוק ד נאמר כי יהואחז התפלל אל ה' וכי ה' נעתר לו בשל הלחץ הקשה שלחצו הארמים את ישראל (הלשון דומה למתואר ללחץ שלחצו המצרים את ישראל בשעבוד מצרים). גורם נוסף נזכר בפרק יג, פס' כג:

"ויחן ה' אתם וירחמם ויפן אליהם למען בריתו את אברהם יצחק ויעקב ולא אבה השחיתם ולא השליכם מעל פניו עד עתה".

חז"ל הזכירו תכונה חיובית של ירבעם שסייעה לו: "אמר ר' יוחנן: מפני מה זכה ירבעם בן יואש מלך ישראל להמנות עם מלכי יהודה? מפני שלא קבל לשון הרע על עמוס" (פסחים פז, ע"ב). במקום אחר נזכרה זכות נוספת שלו, שהיה נוהג כבוד בנביאים, ולכן מסר הקב"ה בידו עמים שלא נמסרו בידיהם של יהושע ודוד (תנא דבי אליהו זוטא, ז).

אך עדיין צריכים הדברים ביאור ובירור. נימוקים אלה, ובמיוחד זכות אבות, לא הגנו עליהם שנים מעטות לפני כן, כאשר שם אותם מלך ארם "כעפר לדוש". מה נשתנתה תקופה זו מקודמותיה?

בירור סוגיות אלה כולן יש בו ללמדנו, ובהדגשה יתירה, כיצד מכוונות ומורכבות הן דרכי ההשגחה, כי רבים שלוחים לו למקום וכי אירועים

היסטוריים הנראים כהתפתחות טבעית מסובבים סיבובים הרבה לשם השגת התכלית המכוונת והמצופה מגבוה. לחזאל מלך ארם ניתנה, כאמור, שליחות מפורשת להכות את ישראל בשל חטאיהם. כבר בעת המעמד בחורב נמסרה השליחות לאליהו הנביא למשוח את חזאל למלך כדי לבער את עובדי הבעל בישראל (מלכים א' יט, טו-ז). תלמידו אלישע הוא המקיימה. אך סאת העוונות של עם ישראל בממלכת שומרון טרם נתמלאה. מכה אנושה הובאה על ממלכה זו, אך גזירת החורבן הסופי נדחתה, ומושיע נשלח לישראל: "ויתן ה' לישראל מושיע ויצאו מתחת יד ארם" (יג, ה). השליח המושיע היה בפעם זו מלך אשור (אך ראה גם פירוש רש"י שם). רבים שלוחים לו למקום, וכבר מצינו בחזון הנבואה שבספר ישעיהו את ראיית אשור כעושה שליחותו של הקב"ה: "הוי אשור שבט אפי... בגוי חנף אשלחנו ועל עם עברתי אצונו" (י, ה-ו).

"השליח", הצבא האשורי, חידש את מסעותיו אל עבר סוריה, מסעות שהחלו כבר בימי שלמנאסר השלישי מלך אשור. הצבא הארמי נאלץ לסגת מארץ-ישראל כדי להגן על ביתו שלו. מלחמות היו לו מצפון (אשור) ומדרום (ישראל). בשנת 806 לערך הגיע אדדניררי השלישי, מלך אשור, אל שערי דמשק, הכה את צבא הארמים, והם נכנעו לו ונאלצו להעלות מסים כבדים ביותר.

רק כפסע היה בין כיבושה של ממלכת שומרון גם היא על-ידי האזורים. אלא שאז נשלח "שליח" חדש להצילה. מלחמה קשה החלה בין ממלכת אררט ובין האשורים. מן הכתובות של מלכי אררט עולה כי הם פגעו בגבולה הצפוני של אשור, עד שהצליחו לחדור לבסוף לתחומה מצד צפון-מזרח. פגיעתם הייתה קשה במרכזי המסחר האזורי ובהכנסות של חצר המלוכה (פירוט נוסף על כך באנציקלופדיה המקראית, כרך ה, ירושלים תשכ"ח, עמ' 91). התפתחות זו אילצה את האשורים להחזיר את כוחותיהם לארצם, וכך נפתחה הדרך לפני ירבעם בן יואש לצאת למסע כיבושים קל, מהיר ומזהיר, ולספח לממלכתו את ממלכת ארם-דמשק כולה, ואף להגיע אל לבוא חמת שבבקעת הלבנון.

נשוב עתה לשאלה המרכזית השנייה שהצבנוה לעיל: במה זכו ירבעם וישראל שנעשו להם תשועות אלה - שהן בגדר נסים גלויים - עד שנהפך עליהם הגלגל מן הקצה אל הקצה? אפשר שיש לצרף גורם נוסף לאלה שהוזכרו לעיל, גורם שיש לו אחיזה ורמיזה בכתובים.

המכות האנושות שקיבלה ממלכת ישראל מידי הארמים לא לימדו לקח את המלך ואת עמו. מספר פעמים מתוארת דרכם של מלכי ישראל כמי שהולכים בדרכו של ירבעם בן נבט. הדבר אמור אפילו ביהוא, שביער את פולחן הבעל יחד עם השמדת בית אחאב: "לא סר מעל חטאות ירבעם אשר החטיא את ישראל" (י, לא). בלשון דומה מתוארים מעשי צאצאיו: בנו יהואחז (יג, ב), נכדו יואש (יג, יא) ונינו ירבעם (יד, יג). סאת חטאות ישראל נתמלאה והלכה. המכות האנושות לא הועילו. זכות אבות

יכלה לעכב הפורעות הסופית, אך לא היה די בה לבדה כדי לבטל את רוע הגזרה. המצב הנואש אף הוא עורר רחמים על ישראל:

מלכים ב פרק יד:

(כו) כי ראה ה' את עני ישראל מרה מאד ואפס עצור ואפס עזוב ואין עזר לישראל: (כז) ולא דבר ה' למחות את שם ישראל מתחת השמים ויושיעם ביד ירבעם בן יואש:

מסתבר, כי הניצחונות הגדולים והפתאומיים צריכים היו לשרת מטרה נוספת. לפני גזירת החורבן הסופי של ממלכת ישראל ניתנה לה הזדמנות אחרונה. דווקא היציאה הפתאומית מאפלה לאור גדול, היא שהייתה צריכה להיות נקודת מפנה באורח חייהם של בני ישראל. כאשר הענישה לא הועילה, נוסתה דרך שונה, דרך העידוד ומתן שכר גם במקום שאין האדם ראוי לו. שמא תועיל ה"סוכרייה" המתוקה (לאחר המצוקה הנוראה) במקום שבו לא הועיל מטה החובלים. לזכות האבות, המפורשת בכתובים, יש גם הגבלה: "ויפן אליהם למען בריתו... ולא השליכם מעל פניו עד עתה" (יג, כג).

אין זה מקרה שהנביא יונה נשלח לנבא מראש על ישועה זו, כדי שהעם ידע כי האירועים הדרמטיים מכוונים הם, וכי הוא ילמד מהם את שצריך הוא ללמוד (פרק יד, פס' כה, וראה שם מדרשי חז"ל המובאים ברש"י). אך גם הזדמנות אחרונה זו, שהייתה שונה במהותה, לא הועילה. בספר עמוס - הנביא שפעל בממלכת ישראל באותה תקופה - מצויות עדויות קשות ביותר על מה שהתרחש באותם ימים. הניצחונות הגדולים, לא זו בלבד שלא הביאו לפירות המקווים, אלא אף נוצלו לרעה: אווירת הוללות ושכרות, יהירות, הפקרות, עושק דלים ופגיעה בנביאים, היא שצמחה ועלתה. הישועה נוצלה על-ידי ראשי העם ומפקדי הצבא לשלול שלל ולשפר את מצבם החומרי. הקיטוב החברתי גדל, ונצטרפו לו עוול ונצלנות בד בבד עם פגיעה בחלשים:

"על מכרם בכסף צדיק ואביון בעבור נעלים" (עמוס פרק ב)
 "עשוקים בקרבה" (=של שומרון) (ג, ט)
 "האצרים חמס ושד בארמנותיהם" (ג, י)
 "פרות הבשן אשר בהר שמרון העשקות דלים הרצצות אביונים
 האמרת לאדניהם הביאה ונשתה (ד, א)
 "ההפכי ללענה משפט" (ה, ז)
 "ואביונים בשער הטו" (ה, יב)
 וכאלה נוספים.

אווירת ההוללות נזכרת מספר פעמים ובהדגשה יתירה, תוך שימוש בלשון ציורית, בפרק ו, פס' ד-ו. ההונאה, הרווחים הקלים ועושק הדלים בפרק ח, פס' ד-ו. אף את ניצחונותיהם זקפו מפקדי הצבא לזכות עצמם: "האמרים הלא בחזקנו לקחנו לנו קרנים" (ו, יג).

האכזבה הגדולה מתגובת העם על ישועות ה' וסילופן בוטאה במפורש על-ידי עמוס: "הפכתי בכם כמהפכת אלהים את סדום ואת עמרה ותהיו כאוד מצל משרפה ולא שבתם עדי נאם ה'" (ד, יא).

בפיו גם גזירת החורבן הסופי של ממלכת שומרון, בעטיים של מעשי העם, ובאותה לשון בה תוארו כיבושיהם: "ולחצו אתכם מלבוא חמת עד נחל הערבה... ישראל גלה יגלה מעל אדמתו... נפלה לא תוסף קום בתולת ישראל" (ו, יד; ז, יא; ה, ב). ואכן, כעבור זמן קצר, קצת יותר משנות דור אחד, עלו האשורים גם על ממלכת שומרון והגלוה (272 לפה"ס). לנבואות החורבן הקשות צורפו נבואות נחמה לעתיד לבוא (ט, יד-טו), כניגוד ברור לחורבן שיבוא באותה עת.

מספר מסרים חינוכיים חשובים עולים מפרשה זו כולה. העיקריים שבהם: גלגול אירועי ההיסטוריה כאירוע מכוון ומודרך על-ידי ההשגחה לשם תכלית ברורה, אף שכלפי חוץ הם נראים כמאבקי כוח בין מעצמות; עוצמת זכות האבות כמגינה על ישראל; התלות הסופית של גורל האומה הישראלית בהתנהגות בניה, בשמירת המצוות; הסכנה הטמונה ברדיפת מותרות ותענוגות (אגב עושק דלים), בעקבות ניצחונות צבאיים; הגאולה המובטחת לעתיד לבוא - התקווה וההבטחה אף בימים הקשים ביותר לאומה.

הערה:

ראוי להצמיד לשיעור זה את הדיון במעשים הסמליים שנתבקש יואש מלך ישראל לעשות על-ידי הנביא אלישע: לקיחת הקשת והחצים, הירייה שלוש פעמים וקצפו של אלישע (פרק יג, פס' יד-ט).

מה הערך המיוחד שיש למעשים אלה, ומדוע תלויה עוצמת הישועה בהם? מן הראוי להעלות בעת הדיון גם את הסברו החשוב של הרמב"ן למעשים סמליים מעין אלה, שהם המבטיחים שלא תבוטל אותה הבטחה טובה בכל מקרה ואופן (בראשית יב, ו, בפירושו של הרמב"ן). הרמב"ן כלל שם במפורש עניין זה של יריית החצים, תפילת אלישע וקצפו בגדר אותם מעשים סמליים מיוחדים. עם זאת אפשר שיש לכעסו של אלישע גם מניע נוסף. בכך שיואש נמנע מלירות פעמים הרבה מבטא הוא את תקוותו ושאיפתו לחזור על מעשהו של אחאב ולחדש את הברית עם הארמים, כדי לעמוד במשותף כנגד האויב האשורי העולה מצפון ומאיים להכות את ארם ואת ישראל יחדיו. עניין זה נתפס כחטא חמור ביותר גם אצל אחאב וכחיסרון באמונה (ראה הדיון הנפרד במלחמות אחאב וארם).